

MUHAFAZAKÂR DEMOKRASİ SÖYLEMİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

AN ANALYSIS ON CONSERVATIVE-DEMOCRACY DISCOURSE

Mustafa ULUÇAKAR*

ÖZ

Çalışmanın temel amacı, 2002 yılından bugüne değin Türkiye'nin siyaset gündemini belirlemede etkili olan 'muhafazakâr demokrasi' söyleminin, 'muhafazakârlık' ve 'demokrasi' kavramlarıyla ilişkisini irdelemek ve tartışmaktır. Çalışmada öncelikle konuyla ilişkili kavramlar ve kuramsal yaklaşımlar ele alınmıştır. Daha sonra, muhafazakârlık ve demokrasi kavramlarının birleştirilmesiyle ortaya çıkan bu 'melez siyasal kimlik' tanımının, 'muhafazakârlık', 'Hıristiyan demokrasi', 'sağ popülizm' örnekleri ile örtüşmeleri ve farklılıkları irdelenmiştir. Müteakiben, muhafazakâr demokrasi söyleminin, ne kadar 'muhafazakâr' ve ne kadar 'demokrat' olduğu sorularına açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Çalışmada, muhafazakâr demokrasi söyleminin, bir ideoloji arayışından ziyade, eklektik bir şekilde oluşturulmaya çalışıldığı, zamanla milliyetçi/maneviyatçı muhafazakârlığı ve/veya İslami görüşü merkeze alan bir siyasi duruşa dönüşeceği sonucuna varılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Muhafazakârlık, Demokrasi, Hıristiyan Demokrasi, Popülizm, İslamcılık.

* Yrd. Doç. Dr., Avrasya Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, mulucakar@gmail.com, mulucakar@avrasya.edu.tr, mulucakar@hacettepe.edu.tr, +90 532 776 75 80, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1607-1802>.

* Makale Geliş Tarihi: 18.01.2018
Makale Kabul Tarihi: 05.03.2018

ABSTRACT

The main purpose of the study is to examine and discuss the relationships among the ‘conservative-democracy’ discourse, which has been effective to set the political agenda in Turkey since 2002, and the concepts of ‘conservatism’ and ‘democracy’. Firstly, related concepts and theoretical approaches are covered. Thereafter, the overlapping and varying aspects of the ‘hybrid political identity’, generated by unification of the concepts of ‘conservatism’ and ‘democracy’, with the samples of ‘conservatism’, ‘Christian democracy’ and ‘populism’ are scrutinized. Subsequently, the questions to what extent the ‘conservative-democracy’ discourse could be ‘conservative’ and ‘democrat’ is tried to be clarified. The study concludes that, the ‘conservative-democracy’ discourse is tried to set eclectically, rather than seeking an ideology and in due course, will turn into a political attitude, which is centering the nationalist/ spiritual conservatism and/or Islamic vision.

Keywords: Conservatism, Democracy, Christian Democracy, Populism, Islamism.

GİRİŞ

Muhafazakâr ideoloji ve bu ideolojinin siyasal alandaki temsilcileri, siyaset tarihinin hemen her döneminde, dine ve onun toplumsal yaşamdaki işlevlerine büyük önem atfetmişlerdir. Demokrasinin din ile ilişkisi, Antik Yunan’dan beri, siyaset bilimi alanındaki çalışmalara konu olmakla birlikte ‘Arap Baharı’ gelişmeleri araştırmacıların, nispeten daha dar bir alana -İslamiyet ile demokrasi ilişkisine- odaklanmasına neden olmuştur. Bu araştırmaların konusunu, ideolojilerini dini kural, norm ve prensiplerden üreten ve/veya bu çerçevede biçimlendiren siyasi partilerden ziyade, siyasi söylem ve pratiklerinde dini değerlere vurgu yapan buna karşın, yerleşik sistem ve rejimlere muhalif olmayan muhafazakâr partiler oluşturmaktadır. Alfred Stepan ve Juan Linz bu araştırmalarda incelenen partilerin demokrasiye yönelik kavramlaştırmaları ve siyasal tutumlarının muğlak ideolojik karakteristikler gösterdiğini belirtmektedir (Stephan ve Linz, 2013: 15-30). Türkiye’de 2002 Yılından bu yana iktidarda olan Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti) temsilcileri, muhafazakâr demokrasinin yaygın demokratik norm ve prensiplerle uyumlu olduğunu ve demokratik

gelişimi desteklediğini öne sürmektedir.¹ Buna karşın, Türkiye’de aynı döneme ilişkin olarak gözlenen iktidar pratiklerinin Batıda yaygın liberal demokrasi örneklerinin gerektirdiği ölçütlerden uzak olduğu da öne sürülmektedir (Szymański, 2013: 19-20).

Bu incelemenin temel amacı, 2002 yılından bugüne değin Türkiye’nin siyaset gündemine damga vuran ‘muhafazakâr demokrasi’ söyleminin, ‘muhafazakârlık’ ve ‘demokrasi’ kavramlarıyla ilişkisini incelemektir. Konuyla ilgili ikincil kaynakların taramasından istifadeyle yapılan bu nitel çalışmada, öncelikle, ‘ideoloji’, ‘siyasal kimlik’, ‘muhafazakârlık’, ‘muhafazakârlıkta siyasal alan ve demokrasi tasavvuru’, ‘muhafazakârlıkta din’, ‘Hıristiyan demokratlık’, ‘siyasal İslam’ ve ‘sağ popülizm’ kavramları ele alınmış ve incelenmiştir. Daha sonra, ‘muhafazakârlık’ ve ‘demokrasi’ kavramlarının ne ölçüde uzlaştırılabileceği hususu araştırılmıştır. Bu kapsamda, muhafazakârlık ve demokrasi kavramlarının birleştirilmesiyle ortaya çıkan bu ‘melez kimlik’ tanımının, ‘muhafazakârlık’, ‘Hıristiyan demokratlık’, ‘popülizm’ örnekleri ile örtüşmeleri ve farklılıkları irdelenmiştir. Müteakiben, bu söylemin ne kadar ‘muhafazakâr’ ve ne kadar ‘demokrat’ olduğu sorularına açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

1. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

Kavramsal Çerçeve

İdeoloji terimi² ilk kez Fransız filozofu Destutt de Tracy (1755–1836) tarafından ve onun *İdeolojinin Unsurları* adlı eserinde; fikirleri, düşünceleri inceleyen bilim anlamında kullanmıştır.³ George Politzer ise, *Felsefenin Başlangıç İlkeleri* adlı eserinde ideoloji terimini şu şekilde tanımlamaktadır:

İdeoloji her şeyden önce fikir (idea) demektir. İdeoloji, bir bütün, bir teori, bir sistem, hatta bazen yalnızca bir zihniyet oluşturan fikirlerin tümüdür. Cumhuriyetçi bir ideoloji, bir cumhuriyetçinin kafasında bulacağımız fikirlerin bütünüdür. Keza, Marksizm de, bir bütünü biçimlendiren ve bütün sorunlar için bir çözüm yöntemi sunan bir ideolojidir. Ama bir ideoloji, yalnızca fikirlerin, -her türlü duygudan ayrıldığı varsayılacak fikirlerin- toplamı değildir (zaten bu, metafizik bir anlayıştır),

¹ Türkiye Gazetesinin 7 Temmuz 2005 tarihli nüshasında yayımlanan, “Din üzerinden siyaset olmaz” başlıklı haberde, 5 Temmuz 2005 tarihinde icra edilen, Sun Valley Konferansı’nda konuşan dönemin Başbakanı R. Tayyip Erdoğan’ın “bu özellikleriyle Türkiye, nüfusunun çoğunluğu İslâm inancını benimsemiş bir toplumun, laiklik temelinde demokrasiyi yaşatabileceğinin ve ileri demokratik normları yerleştirebileceğinin en güzel örneğini vermektedir...” dediği belirtilmektedir (“Din üzerinden siyaset olmaz”, Türkiye Gazetesi 07.07.2005).

² Daha fazla bilgi için bkz. Politzer (1974).

³ Daha fazla bilgi için bkz. Kızılcık ve Erjem (1994: 213).

bir ideoloji, zorunlu olarak, duyguları, gönül yakınlıklarını, hoşlanmazlıkları, umutları, korkuları vb. içerir (Politzer,1974: 232).

Günümüzde, neredeyse ana akım siyasal ideolojilerde geçen, sınıf kavramına eş anlamlı biçimde kullanılan ‘siyasal kimlik’ kavramı, Hakan Gürses’e göre “sınıf kavramına kıyasla daha değişken, daha çok boyutlu bir kavram olup, belirleyici güce sahip ve siyasal önemdedir” (Gürses, 2000: 221). Benedict Anderson, siyasal kimliklerin aslında toplumsal iletişimin bir ürünü olarak ortaya çıkmış kurgusal tanımlamalar olduğunu belirtmektedir (Anderson, 1993: 21). Benzer biçimde Kemal Karpat da, siyasal kimliğin sosyalleşme süreçleriyle sonradan edinildiğini ve ulus-devletlerin ortaya çıkmasından itibaren daha fazla önem kazandığını belirtmektedir (Karpat, 2006: 67-69). Martin Lipset ve Stein Rokkan’a göre, Avrupa’da siyasal kimlikler, sanayileşme ya da uluslaşma sürecinin bir sonucu olarak ortaya çıkmış, sosyal yapıdaki bölünmeler ya da değer çatışmalarına bağlı olarak biçimlenmiştir (Lipset ve Rokkan, 1967: 5-6).

Etimolojik olarak incelendiğinde; Türkçede saklamak, korumak, bellekte tutmak anlamlarında kullanılan ‘muhafazakârlık’ terimi,⁴ Arapça hıfz (korumak, ezberde tutmak) kökünden türetilmiş olan muhafaza (koruma, saklama) ve Farsça bir kelime olan kar (eden, eder) sözcüklerinin birleşiminden oluşmuştur. İlk kez 1818’de Fransa’da çıkarılan yerel bir gazeteye *Muhafazakâr* adı verilmiş, daha sonra 1832’de İngiltere’de ‘Muhafazakâr Parti’ adıyla bir parti kurulmuştur. Daha sonraki yıllarda siyasal bir ideoloji hüviyeti kazanan muhafazakârlık; kısaca, mevcut durumun muhafazasını savunan ve toplumsal yaşamda radikal değişimlere kuşku ile bakan bir siyasal tutum olarak tanımlanabilir. Bir başka ifadeyle muhafazakârlık; geleneksel kurumlara (aile, eğitim, din vb.) saygı duyulması gerektiğini benimseyen ve bu kurumlarda yapılacak değişikliklerin ya da reformların deformasyonlara yol açabileceği kaygısını vurgulayan bir ideolojidir (Aktan, 2007: 1).

Dinin teolojik, ahlaki, felsefi, psikolojik ve sosyolojik manada ortaya konmuş pek çok tanımı olmakla birlikte en geniş anlamda din; yaşam biçimi, hayatın nasıl yönlendirilmesi gerektiği konusunda benimsenen düşünce, inanç, ilke ve değerler bütünüdür. Dar anlamıyla din, evrendeki düzeni ve hayatı ancak yaratıcı bir tanrının ya da bir kısım tabiatüstü manevi güçlerin varlığı ile anlamlandırarak insanlığı doğru bir yaşama, bir anlamda, kurtuluşa davet eden soyut çağrılara verilen addır (Demir ve Acar, 2005: 98). Din kelimesi, etimolojik anlamı itibarıyla ‘birbirine bağlamak’ anlamına gelmekte ve ilâhî olanla insan arasındaki ilişkiyi düzenlemektedir. İlâhî olanla insan arasındaki ilişkiyi

⁴ Muhafazakârlık konusunda ansiklopedik referans bilgileri ile sözlük bilgileri için bkz. Minogue (1967); Quinton (1993); Vierhaus (1968); Özön (1961).

düzenleyen din, 20. Yüzyıl ortalarından itibaren yükselişe geçen birçok siyasi hareketi dikine kesen bir özellik arz etmektedir. Muhafazakârlar dini bireysel bir inanç olmanın ötesinde, toplumsal manada birleştirici işlevleri olan bir kurum olarak da görürler. Muhafazakârlara göre din; sembolleri, kurumları ve otoritesi aracılığıyla toplumun birlikteliğini korumaya katkıda bulunur. Bu bağlamda muhafazakârlar açısından din, toplumun istikrarının korunması açısından da önemli bir işlev üstlenmektedir (Safi, 2005: 54). Bu durum her dönemde muhafazakârlığın olmazsa olmazı olarak görülen dinin, siyasal alanda pragmatist bir yaklaşımla, bir tür manivela olarak kullanabilmesine de imkân vermektedir. Bu çerçevede din, kitleler nezdinde yaygınlaştırmak maksadıyla; dünyevî saiklerle ve farklı biçimlerde yeniden yorumlanabilmektedir.

Hıristiyan demokrasi; en geniş anlamıyla, 'Hıristiyan teolojisi' prensipleriyle 'demokrasinin' yöntemlerinin kaynaştırılmasını amaçlamıştır. Hıristiyan demokrasinin çıkış noktasını; Fransız Devrimini müteakip Kıta Avrupa'sında yaygınlaşan modern devlet kurgusunun kilise ve Hıristiyanlık değerlerine düşman olduğu inancı ve buna dayalı olarak kitlelerin kurtuluşunun Hıristiyan teolojinin kabul ettirilmesiyle mümkün olabileceği düşüncesi oluşturmuştur.⁵ 20. yüzyılın ortalarından itibaren modernitenin evrensel doğruları hakkında yaygın kuşkular uyanmaya başlamış, ayrıca bu dönemde Stalinist yayılcılığa karşı tepkiler de artmıştır. Bu gelişmelere paralel olarak Hıristiyan demokrasi; Hıristiyanlığın -başta aileye ilişkin değerler olmak üzere- değerleri, sosyal refah politikaları, kültür ve eğitimde düzenleme ihtiyaçları gibi söylemlere başvurarak yükselişe geçmiştir (Vandermotten ve Lockhart, 2000: 101).

'İslamcılık' kavramı, İslam kavramından farklı olarak, siyasal bir sistemi ifade etmektedir. Necdet Subaşı'ya göre İslâmıcılık, İslâm'ı merkeze alan düşünce ve eylem faaliyetlerini, geleneksel İslami vurgulardan ayırmak ve bir anlamda Müslüman bireyi tanımlamak için kullanılmıştır. Subaşı'nın Tanıl Bora (1999)'dan aktardığına göre, Batılı aklın saldırılarına karşı özgüven kazanmış bir Müslüman tasavvuru üzerine bina edilen 'İslamcılık': Ümmetin sorunlarına ortaklaşa bir sorumlulukla yaklaşma bilinci, bu bağlamda bütün bu sorunları kararlılıkla karşılayabilecek ve asla kendini romantizme kaptırmaması gereken bütünlüklü bir idrak biçimidir (Subaşı, 2013: 572).

Türkiye ölçeğinde, 'muhafazakârlık' ve 'İslamcılık', alternatif ideolojik yaklaşımlar olarak, modernitenin başarısızlıklarına işaret eden post-modern eleştirel bir söylemin yanı sıra 'yozlaşmış elit', 'gariban halk', 'kendi vatanında paryalık ve mağduriyet' gibi popülist söylemlere başvurarak taraftar kazanmaya başlamıştır. Her türden siyasi harekete eklenilebilen bir tarz olarak, Soğuk

⁵ Daha fazla bilgi için bkz. Okutan (2006).

Savaş Döneminin sona ermesiyle yükselişe geçen ‘popülizm’, en geniş tanımıyla, devlet organlarının elitlere değil de, halka hizmet etmesi gerektiği düşüncesi üzerine bina edilmiş bir söylem biçimidir. Halkın çıkarlarının toplumdaki elit bir tabaka tarafından bastırıldığı/engellediği temel varsayımı ve mağduriyet algısı üzerine bina edilen popülizm, siyaset tarihinin hemen her döneminde hem solda hem de sağda konumlanan siyasal ideolojilerin elinde bir araç olmuştur.⁶ Popülizmin siyaset eksenini; yabancı düşmanlığı, azınlıklara öfke, içe kapanma, dini değerleri öne çıkarma, reformları ve liberal politikaları reddetme, gibi tutumlar oluşturmuştur (Şafak, 2006). Türkiye örneğinde ise; Kemalist Modernleşme ve Laikliğe karşı bir tür pasif ve çoğunlukla örtülü direniş tasviri tarzında -baskıları, mağduriyeti göze alarak mukaddeslerine sahip çıkan, ancak bunu, keza bir mukaddes olan devlete zeval vermeme kaygısıyla, kırıp dökmeden yapan bir tarz olarak- muhafazakâr ideolojinin içinde yer almıştır (Bora ve Erdoğan, 2003). Tanıl Bora ve Necmi Erdoğan’ın muhafazakâr ideoloji tanımlamasından hareketle bir sonraki bölümde, ideoloji olarak muhafazakârlık konusu ele alınmaktadır.

Bir İdeoloji Olarak Muhafazakârlık

Bazıları muhafazakârlığı bir ideoloji değil de, her siyasal rejimde görülebilir nitelikte genel bir ‘tutum ve tavır alışı’ olarak tarif etmektedir (Ergil, 2015: 19). Bu çerçevede Levent Köker’e göre; “değişmenin değil, varılmış olan noktanın mümkün olanın en iyisi olduğunu savunan, daha öteye geçmenin sakıncalı olduğunu vurgulayan ve bunu düşünsel ya da eylemsel olarak engelleyen her siyasal görüş/iktidar, muhafazakâr olmaktadır” (Köker, 1989: 43). Bazıları ise muhafazakârlığı, Fransız Devrimi’nin felsefi ve fikrî temellerini oluşturan Aydınlanma düşüncesine yöneltilen eleştirilerin vücuda getirdiği bir düşünce geleneği ve bu çerçevede bağımsız bir siyasî ideoloji olarak ele almaktadır (Çiğdem, 1997: 32). Muhafazakârlığın; aşırılıklara karşı olmak anlamında sergilediği bu tedirginlik tutumu muhafazakârlığın ruhunu, deyim yerindeyse varlık nedenini teşkil etmektedir (Argın, 2003: 468-469). Çalışmada muhafazakâr demokrasi tanımı içerisinde yer alan muhafazakârlık anlayışının, siyaset bilimi literatüründe bağımsız bir siyasi ideoloji olarak tanımlanan muhafazakârlık ile örtüşme ve ayrılma noktaları da bu anlayışla değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, muhafazakâr demokratlığının yeni bir ideoloji tanımlamasına karşılık gelip gelmediğini anlamak için, izleyen bölümde

⁶ Popülizmin bütün koşullara uyabilmesinin nedenini bir temel değerler kümesine bağlılıktan yoksun olmasıyla açıklanabilir. Gerçekten de siyasal ideolojiler eşitlik, özgürlük ve toplumsal adalet gibi bir dizi değere zımnen veya alenen bağlıyken, popülizmin bu tür bir çekirdeği bulunmamaktadır. Bu durum, nasıl olup da bu kadar farklı siyasal konumlanışların popülizmi sahiplenebildiğini açıklamaktadır.

başlangıçta kısaca tanımlanan ideoloji kavramı daha geniş bir biçimde ele alınmıştır.

Girişte de kısaca değindiğimiz gibi, ideolojiye, isim babası Destutt De Tracy tarafından yüklenen anlam, zaman içerisinde pozitiften, negatife doğru bir seyir izlemiştir. Nitekim Cemil Meriç (2007) ideolojiyi irdelerken keskin üslûbuyla, “Aptallar karşısına çıkan ilk ideolojiye iffetini teslim eder... İdeoloji bir bakıma mistifikasyon, bir bakıma ise jüstifikasyondur” demektedir (Meriç’ten aktaran Kök, 2005:2). Yani ideolojiler bazı dönemlerde, salt hegemonyanın tatbiki için gerekli bir araç olarak algılanmakta ve bu yönüyle hegemonyanın meşrulaştırılmasına (justification) yönelik bir aldatmaca (mistification) olarak ortaya çıkmaktadır. Negatif anlamlar yüklense de, ideolojilerin, düşünce hayatının ve siyasi yapılanmaların vazgeçilemeyen iç dinamiğini oluşturduğu değerlendirilmektedir. Nitekim Meriç; “ideoloji sıcaktır, vaitkardır, insanidir” demekten de kendini alamamaktadır (Meriç’ten aktaran Kök, 2005: 1).

İdeoloji terimi birbiri ile çelişen pek çok anlama karşılık gelecek biçimde kullanılmaktadır. Fırat Caner (2002: 7)’e göre, bu çok anlamlılığı görünür kılabilmek için Terry Eagleton (1996)’un, *İdeoloji Nedir* adlı eserinde yer verdiği farklı ideoloji tanımlarına göz atmakta yarar görülmektedir.⁷ Kavrama ilişkin üzerinde en çok anlaşmaya varılan nitelik; bir grup ya da sınıfın iktidarının meşrulaştırması niteliğidir. İdeolojinin tanımlanmasıyla ilgili birbirlerinden farklılaşan yaklaşımlardan hareketle, çalışmanın amacına uygun düşen özet bir ideoloji tanımını şu şekilde yapmak mümkündür. İdeoloji: bir bütünlük arz etmek kaydıyla ve bir zihniyete dayalı olarak belirli bir sistem oluşturan, toplumsal öznesi olan insanı bu sistem yoluyla egemen üretim ilişkilerine bağlayan, bu ilişkileri düzenleyen fikirler ile duygulardır.

Esasen bir düşünce biçimi ve/veya bir tutum olarak çok daha eski bir geçmişe sahip olan Muhafazakârlık kavramının siyasi literatüre 17. yüzyılda girdiğini ancak, zaman içerisinde farklı biçimler kazandığını söyleyebiliriz. Siyasi

⁷ Hegel ve Marks’tan George Lukács ve bazı geç dönem Marksist düşünörlere kadar uzanan bir kol ideolojiyi, bir tür çarpıtma ve mistifikasyon anlamında ele almıştır. Keza Edward Shils’e göre ideolojiler, kesin, kapalı, yeniliğe direnen, büyük ölçüde, insanların duygularına hitap ederek yayılan ve kendisini savunanlardan mutlak bağlılık isteyen şeylerdir. Benzer biçimde Louis Althusser’e göre ise ideoloji, bir gerçekliği betimlemekten çok, bir istek, bir umut ya da bir nostaljiyi ifade etmektedir. İdeoloji, insanların toplumsal özneler olarak kuran, bu özneleri egemen üretim ilişkilerine bağlayan, yaşanan ilişkileri anlamlandırmaya dair pratikleri düzenleyen bir araçtır. Buna karşın, Emile Durkheim ideolojik yöntemi, fikirlerin, olguların niteliklerini belirlemek üzere kullanmak olarak tanımlamaktadır. Martin Heidegger’e göre ön kabul olmaksızın bir düşünce üretilemez; bu nedenle de her düşüncenin ideolojik olduğu iddia edilebilir. M. Seliger ise, ideolojinin insanların, örgütlü toplumsal eylemin ve özellikle de siyasi eylemin araç ve amaçlarını; bu tür bir eylemin, verili bir toplumsal düzeni koruma, değiştirme, yıkma, ya da yeniden inşa etme amacı taşıyıp taşımadığına bakmaksızın, belirleme, açıklama ve doğrulamada kullandıkları fikirler kümesi olduğunu söylemektedir (Eagleton, 1996: 17-58).

bir doktrin ve bir ideoloji olarak ortaya çıkışı ise 18. Yüzyılda gelişmeye başlayan toplumsal olayların sonucunda gerçekleşmiştir. Karl Mannheim'e göre, Muhafazakârlık, 1789 Fransız Devrimi'nin düşünsel temellerine ve özellikle tepeden inmece pratiğine karşı oluşan bir tepki biçiminde ortaya çıkmıştır (Mannheim, 1969: 13). Muhafazakârlığın kurucusu olarak da kabul edilen İngiliz düşünürü Edmund Burke (1729–1797), jakobenlerin bireysel özgürlük ve eşitlik düşüncesine karşı, 'muhafazakârlık' kavramı yerine 'koruma' kavramını kullanmıştır (Akkaş, 2000: 12). Ömer Çaha'ya göre, Kıta Avrupa'sında 'Frankofon', biri de 'Germenofon' olmak üzere iki tür muhafazakârlık gelişmiştir (2001: 102). Fransız muhafazakârlığı, Fransız Devrimi'nin etkisiyle daha radikal, katı, uzlaşmaz ve reaksiyoner özellikler taşımasıyla diğerinden ayrılmaktadır. Özellikle Fransız Devrimi'nin, gelenekleri, monarşiyi, Kiliseyi karşısına almasına tepki gösteren Fransız Muhafazakârlığı; Kilise eksenli cemaat yapılanmasını savunan, devrim ve ilerleme düşüncesini şiddetle reddeden bir yaklaşım geliştirmiştir (Safi, 2005: 20). Almanya'nın tarihsel ve toplumsal gelişimi ise, farklı bir gelişim çizgisi izlemiştir (Çaha, 2001: 103). Alman Muhafazakârları, Kendine Özgü Yol (*Sonderweg*) adlı bir teori çerçevesinde Alman ulusal karakterinin evrensel doğru ve Alman ırkının da dünyada en güçlü olduğuna dayalı bir ideoloji yaratmışlardır. Bunun en somut izleri olan devrimci muhafazakârlar, ulusun değerlerini referans alarak, Hitler'in düşünce biçimleniminin meşruiyet kazanmasına yardımcı olmuşlardır (Akkaş, 2000: 149).

Kuşkusuz, diğer ideolojiler gibi muhafazakârlık da içerisinde yeşerdiği toplumsal koşullardan, (kültürel, siyasal, ekonomik vb.) ve güç ilişkilerinden bağımsız değildir. Bu koşullar ve ilişkiler, her tarihsel dönem ve toplumda düşünce ve değerleri, felsefi tartışmaları ve siyasal tutum alışları etkilemiştir. Bu anlamda muhafazakârlık, içerisinde bulunduğu tarihsel dönem ve mekânlarda farklı kurulmakta ve farklı çağrışım ve anlamlara sahip olmaktadır (Çiğdem, 1997: 7). Bu nedenle, muhafazakâr demokrasi ele alırken, Kıta Avrupası muhafazakârlığından ziyade, Türk muhafazakârlığı şablonunu kullanmanın daha doğru olacağı değerlendirilmektedir.

Muhafazakârlığın Osmanlı'da yaygın bir düşünce biçimi olduğu söylenebilir. Ancak, Batıya benzer siyasal ve felsefi özellikler taşıyan bir muhafazakârlık anlayışının, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye'de, en azından 20. yüzyılın ikinci yarısına dek, güçlü bir etkiye sahip olmadığı söylenebilir. Türk siyasal yaşamında modernleşme çabalarıyla birlikte muhafazakârlık kavramının, genel kullanımda tutuculuk, kötümserlik, arızilik, irrasyonellik gibi negatif anlamlar ile ilişkilendirilmesi, onun genellikle değişime karşı olmak veya mevcut durumun savunuculuğunu yapmakla özdeşleştirilmesine neden olmuştur denebilir. Bunun sonucu olarak Türk

aydınına; Türk modernleşmesine, karşıt/düşman üretmeyi zorunlu sayan bir değerlendirme hâkim olmuştur (Çiğdem, 2001: 55). Farklı bir deyişle, Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran zihniyet; esinlendiği Fransız Devrimi ve 'aydınlanma' düşüncesinin etkisiyle ortaya çıkan birçok siyasal eğilimi bünyesine taşımış olmasına rağmen, Batıdakine benzer anlamıyla -devrimlere ve devrimin düşünce sitemine karşıt olarak gelişmiş- köklü ve sistemli muhafazakâr siyasî hareketin alenen mayalanabileceği bir ortama izin vermemiştir. Bu nedenle Türk Muhafazakârlığı 20. yüzyılın ortalarına dek daha çok, milliyetçilik ile eklemlenerek, karma bir kimlik şeklinde kendini göstermiştir (Toprak, 1995: 39). 1960'larda liberal bireyciliği de kolektivizmi de tümenden reddeden klasik muhafazakârlığın evrilmesiyle, piyasa ekonomisi ve liberal-demokrasi anlayışı ile onun kurumlarını sahiplenen yeni bir muhafazakârlık anlayışı türemiştir. Batıdaki bu dönüşüm; Türk Siyasî yaşamında da Türk modernleşmesinin gözde siyasî ideolojisi olan milliyetçiliği eviren bir tarz ile önce, 1970'lerde Türk-İslam Sentezi ve daha sonra 1980'lerde Özal düşüncesiyle, milliyetçi/maneviyatçı muhafazakârlık adı altında kendini göstermiştir.

Yaygın ve yerleşik yorumların aksine, Türk İnkılâbını 'muhafazakâr' bir proje olarak tarif edebilmek de mümkündür. Örneğin, Bora; muhafazakârlık ile modernlik arasında bir refakat ilişkisi bulunduğunu ve bunun modernleşmeyi gecikerek yaşayan toplumlarda daha bariz görüldüğünü söylemektedir (Bora, 1999: 53-56). Bora'ya göre: "Medeniyet-hars ayrımının belirlediği bu çizgi çerçevesinde, medeniyeti Türk kültürünü ihya edecek ilâç olarak gören bu zihniyeti, Türk İnkılâbında içsel olan muhafazakâr damar olarak tarif etmek yanlış olmayacaktır" (Bora, 1999: 71). Keza Türk inkılabının fikir babalarından Ziya Gökalp'ın muhafazakârlıkla ilgili aşağıdaki görüşleri de bu tespiti doğrular mahiyettedir.

Milletlerin siyasal hayatında muhafazakâr partilerin de faydalı bir rolü vardır... İnkılâpçılar aneleri yıkıp onların yerine mefkûreleri ikameye çalışırken, muhafazakârlar cansız anelerin yıkılmasında inkılâpçılarla beraberdir. Ancak canlı aneler de yıkılmaya kalkışılacaksa, bu hususta mukavemet gösterirler. Osmanlı medeniyeti denen mecmua, tamamen cansız anelerden ibarettir. Türk harsı denen manzume ise baştanbaşa canlı anelerden mürekkeptir... Biz, Osmanlı medeniyeti sahasında inkılâpçıyız, Türk harsı sahasında da muhafazakârlıyız... Türkçülük ancak harsta muhafazakârdır. Bu muhafazakârlık inkılâpçılığa münâfi değildir.⁸

Türk modernleşmesinin muhafazakârlığa karşı olumsuz bakış biçiminin, muhafazakârlığın Türk aydınınca, genellikle, dinsel gelenekçiliğe indirgenmesi sonucu ortaya çıktığı söylenebilir. Gelenekçilik, siyasette sürekliliğin

⁸ Daha fazla bilgi için bkz. Gökalp (1972: 118-124).

savunulmasını öngörür, topyekûn değişim aleyhtarı bir anlayış olmamakla birlikte, kuşkucudur. Bilhassa büyük çaplı ve ani değişikliğe, hepsinden çok da sistematik devrimci değişikliğe karşıdır. Gelenekçilere göre, değişim de tedrici olmalıdır (Helvacı ve Demirtepe, 1998: 113). İlk bakışta benzer gibi görünse de muhafazakâr düşünce ile dinsel gelenekçilik birbirleriyle örtüşmemektedir. Zira gelenekçi davranışın biçimsel anlamda reaksiyoner, yarı-gerici doğasından ötürü izlenebilir bir tarihi yokken, muhafazakâr davranış, somut koşullara bağlı olarak doğup gelişen belirgin bir tarihsel ve toplumsal sürekliliğe sahip olmuştur (Quinton, 1993: 244, Gökmen, 2003: 134). Muhafazakâr demokrasi söyleminin popülizm ile ilişkisine ışık tutabilmek maksadıyla bir sonraki bölümde sağ popülizm konusu daha geniş bir biçimde ele alınmaktadır.

Sağ Popülizm

Muhafazakâr birikim, 20. yüzyılda da gelişimini sürdürerek modern dünyanın teknik gelişimini alıp kültürünü reddetme üzerine kurulu reaksiyoner tutum ile eklemlenerek, Marksizm ve liberalizmin karşısında bir 'üçüncü yol' arayışına yol açmıştır. Ayrıca, bireyselleşmenin cemaat bağlarını yıkarak yarattığı, yabancılaşmış ve giderek daha fazla proleterleşen kitle insanı, yeni bir etnik ve kültürel kolektif kimlik aramaya sürüklenmiştir. Farklı bir deyişle, birçok ülkede endüstri devrimiyle ortaya çıkan hızlı değişim ve modernleşme olgusunun, beklendiği gibi demokrasinin değil faşizmin dinamiğini oluşturduğu da söylenebilir. Muhafazakâr birikim aynı zamanda sağ popülist partilerin mayalanmasına elverişli bir ortam yaratmıştır. Marksizm'den ve modernitenin getirdiği değişimden korkanları harekete geçiren popülist sağ partiler; bilindik olanı korumak veya yitirilmiş bir geçmişe dönme projesiyle ve gerekirse açık ya da örtülü şiddet ögesini ön planda tutarak, modernliğin getirdiklerinin birçoğundan arınmayı hedeflemiştir. Örneğin, Fransız aşırı sağ, büyük ölçüde, modernleşmenin yarattığı değişim sürecine tepki ağırlıklı bir entelektüel siyasal direnişin ve monarşi-imparatorluk yanlısı muhafazakâr birikimin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Popülist sağ partiler aşırı sağ tipolojisi ile bağlantıları kurulabilecek partiler olmalarına rağmen; marjinallikten kurtulmak için, saygınlık ve meşruiyet arayışları çerçevesinde sistem içinde ve usulüne uygun oynama yolunu seçerek seçmen kitlelerini sürekli genişletmişlerdir (Vardar, 2001).

Muhafazakâr düşünce ile popülizmin birleştiği önemli noktalardan birisi, popülizmin entelektüel düşmanlığı ile muhafazakâr düşüncenin akılcılık karşıtlığıdır. Popülizm jargonunda akılcılık, entelektüellere özgüdür, buna karşın halk aklın yerine içgüdüleriyle duygu ve ihtiraslarıyla hareket eder. Bu temel yaklaşıma bağlı olarak, 'ortak gelenek', 'aile hayatının yüceltimi', 'gariban halk', 'yozlaşmış elit' ve 'siyasal yozlaşma' gibi muhafazakârlıkla popülizmin

bütünleştiği söylemler üretilir. Farklı bir deyişle popülizm, sofistike ve entelektüel beğenilere karşı halkın beğenisini yüceltir. Kadercilik, etnik/dini kökenin insanı belirlediği ve insanın içgüdüsel bir biçimde buna bağlandığı gibi temalar ise ulustan cemaate dönüşün hedefindeki muhafazakâr-popülist kaynakları oluşturmaktadır.

Popülist sağ, aşırı sağdan ayıran başlıca özellik, kapitalizm ve/veya demokrasi karşıtı söylemi terk ederek sistem içine kaymış olmasıdır. Popülist sağ partilerin kendilerine karşı geliştirilen muhalefete rağmen yükselmelerini, endüstri sonrası toplumun ve küreselleşmenin temsili demokrasi ile ortaya çıkardığı uyum sorunlarının sarsıntısı gibi görebiliriz. Örneğin Fransa'da Ulusal Cephe (UC); dışlanmışların partisi olmayı başarmak, daha geniş kitlelere de yönetimin zaaflarını yakalayarak ulaşma kurgusu üzerine siyaset yapmaktadır. UC'de popülist sağ söylemin tüm özellikleri Fransa gündemine uyarlanmış biçimde görülmektedir. Le Pen sıkça 'kendi ülkelerinde azınlıkta kalmış Fransızlar' söylemine başvurmuştur. UC'nin demokrasi anlayışına yakından bakınca, yoğun bir referandumu yüceltme eğilimi ile karşılaşırız. UC için referandum, halkın doğrudan katılım yolu ile yozlaşmış eliti dışlama isteğidir. UC içte ve dışta Hıristiyanların sorunlarına öncelik verilmesini istemekte ve sıkça Fransız hükümetlerinin bunun aksine bir yol izlediklerini tekrarlamaktadır. UC siyaset anlayışında devletçi politikalar Neo-liberal politikalara dönüşmüştür. Bu bağlamda UC, devletin küçültülmesini ve korumacı politikalara son verilmesini istemekte ve güçlü vurgularla serbest piyasa ekonomisini savunmaktadır. Parti muhafazakâr kimlikçi ve ılımlı bir imaj sunarak; dayanışmacıları, köktenci Katolikleri, pagan yeni sağ, kralcı-reaksiyoner muhafazakârlığı da bünyesinde toplamaktadır (Çakır, 2011: 79; Vardar, 2001).

Bora ve Erdoğan; *Biz, Anadolu'nun Bağrı Yanık Çocukları... Muhafazakâr Popülizm* adlı makalelerine Mustafa Şekip Tunç'tan (1956) alıntı yaptıkları bir mecazla başlamaktadır. "Benzetmek caizse millet hayatı bir ağaç gibidir... Kök, milletin mazisi, gelenek ve âdetleridir, köklere doğrudan doğruya bağlı olan gövde umumiyetle halk topluluğudur; gıdasını da daha çok doğrudan doğruya bu köklerden alır" (2003: 1). Bora ve Erdoğan'ın bu mecazdan çıkarsamaları aşağıdaki şekildedir.

Milliyetçi/Muhafazakâr Popülizmin ayırt edici vasfı, halkı, geleneğin koruyucusu, organik bir varlık, bir uzviyet, yani bir cemaat olarak tahayyül etmesidir. Cemaat ise, çoğunlukla, sekülerleşmemiş, dinsel referanslı cemaattir... İstirap anlatısı, muhafazakâr popülizmin belkemiğini oluşturan antagonistik toplum tahayyülüne dayanak oluşturur... Halkın şaşmaz bir içgüdüye sahip olduğunu söyleyen İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'na (Yeni Adam, Ocak 1934: 12), göre sorun, aydınların halkı aşağı görmeyip, onlarla onların anlayabileceği

bir dille konuşabilmeleri, dilde halka doğru gidebilmeleridir (Bora ve Erdoğan, 2003:1).

1940'ların ortalarından itibaren, Müslümanlığın Türklüğü dikine kesen bir cevher olarak tasviri, güçlü bir popülist söylem olarak kurulmaya başlamıştır. Bu popülist söylem milliyetçi-muhafazakârlığın zemininde gelişmiş, zenginleşmiş ve yaygın biçimde başvurulan bir kaynak oluşturmuştur. Milliyetçi-muhafazakâr popülizmin bu popülerleşme sürecini ve bu süreçteki temel motifleri, en iyi Osman Yüksel Serdengeçti örneğinde gözlemlenmektedir. Osman Yüksel Serdengeçti, 1968 Mayısı'nda Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) milletvekili adayı olarak yaptığı radyo seçim konuşmasına şu hitapla başlayacaktır: "Karşınızda Meclisin doğru mu doğru, kravatsız milletvekili: Osman Yüksel Serdengeçti! Bağrı yanık kardeşiniz, sizlere sesleniyor." (Yılmaz, 1998: 173). Bir sonraki bölümde araştırmanın amacıyla bağlantılı biçimde muhafazakârlıkta siyasal alan, din ve demokrasi konusu ele alınmaktadır.

2. MUHAFAZAKÂRLIKTA SİYASAL ALAN, DİN VE DEMOKRASİ

Tanrısal egemenliğin yerine akli esas alan ve tarihsel köklerini Rönesans, Reform ve Aydınlanmaya dayandıran modern düşünce liberalizm ve sosyalizm gibi ideoloji biçimleriyle birey ve toplumları yeniden tasarlamıştır. Bu çerçevede liberalizm, özgürlüğe vurgu yapıp dünyanın hesaplanabilir olduğunu savunurken; sosyalizm sınıfsız toplumu, yabancılaşmadan kurtarılmış insanı, mutlu/yetkin yaşamı ve bu çerçevede eşitlik kavramını öne çıkarmıştır. Muhafazakârlık ise insanın doğal olarak sınırlı olduğundan hareketle özgürlük ve eşitliğin toplumsal yapı ve kurumlarda gerçekleştirilemeyeceğini ileri sürmüştür (Akkaş, 2000: 164).

Muhafazakârlara göre, otoritenin kaynağını sözleşme kuramlarıyla temellendiren liberal filozoflar, toplumun doğasını ve siyasal yükümlülüğü açıklamada başarısız olmuşlardır. Siyaseti, olan ile olması gerekenler arasındaki mücadele olarak okuyan modern siyasetin karşısına muhafazakâr siyaset için en iyi düzen, süregelen düzendir. Zira muhafazakârlar, aklın bunları keşfedemeyeceğini, bunların zaman içinde toplumsal eğilim yoluyla oluştuğunu ve toplumun aklını otoritenin oluşturduğunu düşünürler (Schultz ve Tannenbaum, 1998: 219). Muhafazakâr düşünce, toplumsal düzenin devamlılığının ancak, güçlü bir otorite ile mümkün olabileceğini öngörür. Muhafazakâr düşünceye göre otoritenin temeli sözleşmeye değil sadakate dayanır. Sonuçta, muhafazakârlar için her şeyden önce gerçek otorite, insandan üstün ve aşkın vasıflara sahip olmalıdır. Bu anlayışa göre, toplumda düzenin devamlılığını sağlayan otorite, eninde sonunda, ilâhî kökenlidir. Otoritesiz bir toplum olamayacağına göre din, toplum düzenini sağlayan temel unsurdur.

Keza, otorite bir güven ve meşruiyet kaynağı olarak; doğası gereği tektir ve bölünemez olmalıdır (Çaha, 2001: 109).

Tarihsel olarak, demokrasi büyük toplumsal mücadeleler, iç savaşlar ve yönetilenler ile yönetenler arasındaki çekişmeler sonucunda bir 'uzlaşma rejimi' olarak şekillenmiştir. Halkın (demos) iktidarı, yönetimi anlamına gelen ve Batıya özgü felsefi temelleri olan demokrasi rejiminin temel özelliği, iktidarın belli evrelerde zor ve şiddet kullanmaksızın seçimle el değiştirmesidir (Ağaoğulları, 1994: 38). Ramazan Akkır, muhafazakârlığın demokrasiyle ilişkisine yönelik olarak aşağıdaki tespitleri yapmaktadır:

Eğer demokrasi siyasal iktidarın barışçıl el değiştirmesine ilişkin kurallar ve yöntemler bütünü olarak tanımlanırsa, muhafazakârlıkla uyum içerisinde olduğundan söz edilebilir. Ancak katılım olgusunu temel alan, demokrasiyi bir amaç olarak gören ve onun halk egemenliği boyutunu öne çıkaran anlayış çerçevesinde ele alırsak bu demokrasiye uzak bir genel tutumdan söz edilebilir. Özellikle kitlelerin egemenliğinin ön plana çıktığı dönemlerde, muhafazakârlığın bu demokrasi anlayışından daha uzakta durduğunun altını çizmekte fayda vardır (Akkır, 2006: 24).

Muhafazakârlığın liberalizme ve liberal demokrasiye endişe ile bakmasının temel nedeni, demokrasinin katılım ve oy verme gibi araçlarla önceki ile sonraki arasındaki bağı koparma tehlikesini taşımasındandır. Demokrasi birilerini özgürleştirirken ve kullandıkları hakları meşrulaştırırken, diğerlerini bu özgürlük alanına uymaya zorlamaktadır. Demokrasi yoluyla güçlüler gücünü devam ettirmeye, yoksullar da daha çok zayıflamaya devam etmektedir. Eşitlik ve özgürlük uğruna bireyler, topluluklar ve kurumlar birbirleriyle mücadele ederek kimlik kaybına uğramaktadırlar (Akkaş, 2000: 89). Sonuç olarak, Batılı klasik muhafazakârların başlangıçta tiranlığa yol açma ihtimalini içerisinde barındırdığı için demokrasiye karşı olumsuz bir tutum takındıklarını, fakat zamanla tehlike olarak gördükleri sosyalizm ve komünizm gibi ideolojiler güçlendikçe demokrasiye daha yakın durma gereği duyduklarını değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

Muhafazakârların dine verdikleri önemin bir boyutu da cemaatle ilgilidir. Cemaat ve cemaatçi değerler toplumsal yaşam içinde, dinin hissedilen en önemli değerleri olarak dikkat çekmektedir. Cemaatler, dinî değerlerin yaşatıldığı, ayakta tutulduğu, dolayısıyla dayanışma ve birlik ruhunun beslendiği sosyal ortamlardır. Hem dünyayı anlamlandıran hem de denetimi sağlayan bir kurum olarak din; sağ ideolojilerin tamamında ve özellikle muhafazakârlıkta son derece önemli bir yer tutmaktadır (Çaha, 2004: 23). Oysaki 'Aydınlanma Çağı' düşünürlerinin ideolojik platformda verdikleri en önemli mücadele, dinî düşünce kalıplarının kırılması yönünde olmuştur. Esasen, aydınlanma düşüncesi ve

geleneği ile muhafazakârlığı birbirine düşman eden asıl etken de; insanın dünyayı anlamlandırmada aklını kullanmasını öngören aydınlanma geleneğinin, dinin dünyayı açıklama ve anlamlandırma matuf işlevine vurduğu darbe olmuştur.

Hıristiyan Demokrasi kavramı, çalışmanın başında da belirtildiği üzere, göreceli olarak önemini yitiren Hıristiyan teolojisiyle demokrasinin prensiplerini uzlaştırmaya yönelik bir gayret olarak ortaya çıkmıştır. 19. Yüzyılda hızla gelişmeye başlayan endüstri, daha yoğun bir işgücü ihtiyacı ve buna paralel olarak, üretim sürecine tevekkülle katılan, sakin birey tipinin oluşturulması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu durum, burjuvazinin feodaliteye karşıtlığı ekseninde demokrasi talepleriyle Hıristiyan inançları buluşturmuştur. Nitekim Katolikler, başlangıç dönemlerinde işçi ve sendika hareketine destek vermişlerdir. Ancak daha sonra, burjuvazinin yerleştirmeye çalıştığı değerler sisteminin Kiliseye ve Hıristiyanlık değerlerine düşman olduğu kanaatinin yaygınlaşmasıyla, Katoliklerin duruşları daha farklı siyasi formlara yönelmeye başlamıştır. Bu gelişmeler Hıristiyan Demokrasinin temel çıkış noktasını oluşturmuştur. II. Dünya Savaşı'na kadar geçen dönemde ise; işçi ücretlerinin düşürülmesi gereğine işaret eden liberal politikalar eleştirilirken, diğer yandan özel mülkiyet ve ailenin korunması saikiyle sosyalist bakış açılarına karşı sert bir tavır takınılmıştır. II. Dünya Savaşı sonrası faşizmin yenilgiye uğratılması sonucunda ortaya çıkan durum; bir yandan ılımlı sağ siyasi hareketler için gayet uygun bir ortam yaratırken, öte yandan sosyalizmin Sovyet Komünizminin askeri başarısıyla Merkezi Avrupa için bir tehdit haline geldiği algısı, sosyalizm karşıtı düşünceleri Hıristiyan Demokrat eksene toplamaya başlamıştır. Hıristiyan Demokrat Partilerin tümünde var olan söylemler; ailenin kutsiyeti, hayırseverliğin kurumsallaştırılması, devletin müdahalesinin özel mülkiyeti ve piyasa ekonomisini engelleyici vasfı olmaması, yaşanan ülkenin tüm yurttaşlarına eşit mesafede durmak, farklılıkları ortak değerler oluşturarak telafi etmektir.⁹

Bu tasniften görüleceği üzere, Hıristiyan-Demokrat Partilerin siyasi söylemlerinin pek çoğunun klasik muhafazakâr söylemlerle mutabakat halinde olduğu görülmektedir. Ancak Hıristiyan-Demokratlar klasik muhafazakârlığın, eşitsizliği doğal gören yaklaşımını kategorik olarak reddetmektedirler ki, Huntington ve Bale'e göre bu husus; Hıristiyan-Demokratları muhafazakârlara nispetle daha çoğulcu uzlaştırıcı ve demokrat kılmaktadır (Huntington ve Bale, 2002: 45). Bir sonraki bölümde 2000'li yıllarda Türkiye'de etkili olan muhafazakâr demokrasi söyleminin; muhafazakârlık, demokrasi, popülizm ve İslamcılık ile ilişkileri ele alınarak değerlendirilmektedir.

⁹ Daha geniş bilgi için bkz. Okutan (2006).

3. MUHAFAZAKÂR DEMOKRASİ SÖYLEMİ

Türkiye’de muhafazakâr demokrasi söyleminin; liberalizmin ve muhafazakârlığın düşünsel çerçevesinden olduğu kadar, Hristiyan demokrasiden, popülizmden ve hatta ‘İslamokrasi’ anlayışından¹⁰ da esinler aldığı da öne sürülmektedir (Mazrui, 2013). Muhafazakâr demokrasi söyleminde kuşkusuz Hristiyan demokrasinin bazı izlerine rastlamak mümkündür. Dahası, Hristiyan-Demokrat Partilerin siyasi söylemlerinin pek çoğunun klasik muhafazakâr söylemlerle mutabakat halinde olduğu da söylenebilir. Ayrıca her iki siyasi çizgide de temel belirleyici unsurun din olması nedeniyle muhafazakâr demokrasi söylemini Batıdaki Hristiyan-Demokrat hareketlere benzetebilmek mümkünse de dikkatli bakıldığında muhafazakâr demokrasi ile Hristiyan demokrasiyi arasında belirgin farklar olduğu kolayca görülecektir. Bunların en başta geleni muhafazakâr demokrasi söylem ve eylemlerinde kuvvetli vurgularla tekrarlanan Batıyla birleşme ve değişim arzusudur.

Muhafazakâr demokrasi söylemi üzerinde, Kıta Avrupa’sı muhafazakârlığından daha ziyade, Cumhuriyet dönemi muhafazakârlarından Mehmet Akif Ersoy ve Necip Fazıl Kısakürek’in görüşlerinin etkili olduğu söylenebilir. Her iki düşünürün söylemlerindeki ortak tema, İslâm dininin ilerlemeye ve modernleşmeye engel olmadığı tezidir. Ayrıca her ikisinde de var olan hamaset vurguları, muhafazakâr demokrasi söyleminin sağ popülizm ile ilişkisine işaret eder mahiyettedir. Örneğin, Necip Fazıl’ın Sakarya adlı şiiri; muhafazakâr-milliyetçi çevrelerin siyasal toplantılarında itibar görmekte; hararetle okunarak topluluğun ruhunu ve duygularını beslemektedir. Şiirde, yer alan bir mısra “öz yurdunda garipsin, öz vatanında parya!” ifadesi; gerek muhafazakârlığın gerekse İslâmcılığın öz yurdunda garip öz vatanında parya edildiği vurgusuyla Fransa’dakine benzer popülist ve diasporik bir görüşe ışık tutmaktadır. Nitekim Türkiye’deki muhafazakârların çoğundaki hâkim inanış, “öz yurdunda garipsin, öz vatanında parya” mısraının kendi konumlarını ifade ettiği şeklindedir (Safi, 2005: 108-110).

Bu bağlamda ilk bakışta muhafazakâr demokrasi söyleminin popülist sağ ve milliyetçi/muhafazakâr popülizmin söylemleriyle pek çok noktada örtüştüğü görünmektedir. Örtüşme noktalarına örnek olarak; ‘söylem ve görüntü değiştirme çabası’, ‘kimlikçi politika’, ‘cemaat ve cemaatine bağlı insanın etnik-dinsel mirasının korunması’, ‘entelektüel beğenilere karşı halkın beğenisini yüceltme’, ‘entelektüel düşmanlığı’, ‘akılcılık karşıtlığı’, ‘referandumu yüceltme

¹⁰ ‘İslamokrasi’ kavramı ilk kez Ali A. Mazrui tarafından dile getirilmiş bir kavramdır: Liberal demokrasi ile İslamiyetin ilke ve prensiplerinin özünde uyumlu olduğu düşüncesinden hareket eden Mazrui, ‘İslamokrasi’yi İslamiyet ve demokrasinin ilke ve prensiplerinin birlikte pratiğe aktarılabilceği bir siyasal sistem anlamına karşılık gelecek şekilde kullanmaktadır (Mazrui, 2013).

eğilimi', 'karizmatik lider tipi', 'devletin küçültülmesi ve korumacı politikalara son verilmesi' gibi örnekler sayılabilir. Keza 'yozlaşmış elit', 'gariban halk', 'kadercilik', 'mazlumluk', 'halk diliyle konuşabilme', 'kravatsız siyasetçi tipi', 'bağrı yanık kardeşiniz', 'dik duruş', 'kendi vatanında yabancılık, paryalık' gibi temaların kullanılması da ikisi arasında zımnî bir bağlantı kurulmasına neden olmaktadır. Ayrıca siyasal İslam'ın temsilcileri ve UC; 70'lerde marjinal konumlardayken, 80'lerden, özellikle de 90'lardan beri yükselişe geçen oy oranları bu siyasi hareketlerin giderek daha fazla merkeze kayma stratejilerinin bir sonucu olarak görülebilir ve bu yönüyle de birbirine benzetilebilir. Buna karşın UC'nin karşısında örgütlenen muhalefet UC'nin yükselişini tehdit ederken, muhafazakâr demokrasi söylemi Türkiye siyaset sahnesinde sürekli bir yükseliş içerisinde olmuştur. Bu durum; kısmen iki partinin kendi ülkelerinde algılanma farkları, iki demokrasinin devlet-sivil toplum ilişkilerindeki farkla açıklanabilir. Ancak, aynı zamanda daha açık biçimde, ikisi arasında belirgin farklar bulunduğu da işaret etmektedir. Bunların en önde gelenlerini de 'değişimin kabulü/reddi', 'Batı karşıtlığı/taraftarlığı', 'ırkçı vurguların varlığı/yokluğu', 'yabancı karşıtlığının varlığı/yokluğu', 'dinlere karşı hoşgörü/hosgörüsüzlük' olarak sıralayabiliriz.

Muhafazakârlığın Cumhuriyet dönemindeki seyrine ilişkin bir özetleme yapmak gerekirse, Türkiye'de muhafazakârların devleti modernleşme yanlısı ve jakoben elit (tepeden inme) bir kuşağın ürünü olarak algıladıkları ve 1950'lere kadar, devlet ile bir türlü barışamadıkları söylenebilir. Ancak, 1950'lerde yaşanan gelişmeler, özellikle de Demokrat Parti (DP) ve Adalet Partisi (AP)'nin pratikleri iktidar muhafazakârların nezdinde devletin esasen düşman değil de kim ele geçirirse onun amaçlarına hizmet eden bir araç olduğunun anlaşılmasına vesile olmuştur. Keza aynı dönemde; başta anti-komünizm düşüncesi olmak üzere, ordu ile bu grubu birbirlerine yakınlaştıran gelişmeler de olmuştur. Ayrıca 1950 muhafazakârların iktidar pratikleri onlara orduya karşı olmanın siyasetin meşru zeminlerde yapılma olanaklarını daralttığı gerçeğini öğretmiştir (Uluçakar ve Çağlar, 2017: 3). Ancak Milli Görüş'ün -inancının tabii bir sonucu olarak- başvurduğu diskur, gerek ordunun gerekse yargı kuruluşları ve üniversitelerin bu grupla çatışmasını ortadan kaldırmamış ve siyasal İslam'ı temsil eden değişik isimlerdeki partiler, Anayasa Mahkemesince, laiklik karşıtı söylem ve eylemleri nedeniyle çeşitli kereler kapatılmıştır (Zürcher, 2003). İsmail Safi'ye göre de, Batıda toplumun Fransız Devrimi'ne verdiği siyasal tepki Kıta muhafazakârlığında asıl belirleyici olurken; Türkiye'de muhafazakârlığın siyasal olmaktan çok, ahlâkî, kültürel kurum ve değerlerin korunmasına yönelik olması sonucunda siyasal söylemi ve pratiği zayıf kalmıştır (Safi, 2005: 257-258).

Genelde üç ayrı siyasal ve ideolojik pozisyon olarak görülen; milliyetçilik, muhafazakârlık ve İslamcılık, 'ruh hâli, duruş biçimi ve üslup' olarak gören

Bora'ya göre muhafazakârlık, Türk sağının gaz hâlini (buharlaşabilme özelliğini) temsil etmektedir.

Önerdiğim, milliyetçilik, muhafazakârlık ve İslamcılığı, pozisyonlar olmaktan ziyade 'haller' olarak anlamaktın Fizikteki "maddenin halleri" gibi: katı, gaz, sıvı... Milliyetçiliği, muhafazakârlığı ve İslamcılığı, Türk Sağının birbirine dönüşebilir oluş biçimleri olarak yorumlamaya çalışıyorum. Bunlardan birinde veya ötekinde Türk Sağının 'maddesini' görmek istiyorsak, o maddenin bir bileşeni veya kanadıyla falan değil bir hâliyle karşı karşıya olduğumuzu hesap edersek, durumu daha iyi anlarız, diye düşünüyorum... Muhafazakârlık, içeriklerin ve zihniyet kalıplarının ötesinde bir ruh hali, duruş/duyuş biçimi, üslûptur; Türk Sağının 'havasıdır'. Burada 'maddenin halleri' mecazını çok güzel istismar edebiliriz: muhafazakârlık, -hele buharlaşana düşkünlüğüyle-, Türk Sağının gaz hâlidir. (Bora, 1999: 8).

Ayrıca Bora'nın belirttiği geçişkenlik çerçevesinde, Türkiye'nin siyasal geçmişindeki muhafazakâr kimlikli iktidar pratiklerinde, siyasi karar ve tavırları üzerinde; genel anlamda, İslamcı düşünce ve yorumların etkili olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. İslam'ın Cumhuriyet Döneminde siyaset sahnesine taşınmasında en başta, Nakşibendî Tarikatı ve özellikle, onun Türkiye'deki en önde gelen kolu olan İskender Paşa Dergâhı etkili olmuştur. Keza, Millî Görüş, siyaset sahnesine ilk ciddi çıkışını bu tarikatın düşün yapısında kendini gösteren iki slogan üzerinde temellendirmiştir: Önce 'ahlâk ve maneviyat' ile muhafazakâr bir perspektif belirleyen Milli Nizam Partisi (MNP), diğer yandan 'ağır sanayi hamlesi' sloganıyla da kalkınmacı bir söyleme başvurmuştur. MNP'nin 12 Mart yönetiminde 'laikliğe aykırı tutumları' nedeniyle 21 Mayıs 1971 tarihinde kapatılması üzerine, 12 Mart 1972 tarihinde Millî Selamet Partisi (MSP) kurulmuştur. 1990'lı yılların sonlarıyla birlikte, İslam'ın siyaset sahnesindeki temsilcisi Refah Partisi (RP)'nde 'yenilikçi' olarak adlandırılan bir grup tarafından kategorik bir değişim ve dönüşüm başlatılmıştır. Murat Çakır, 28 Şubat 1997 tarihindeki, dokuz saatlik Millî Güvenlik Kurumu (MGK) toplantısında alınan 18 kararın önemli bir kısmının siyasal İslam düşüncesine karşı alınması gereken önlemlerle ilgili olduğu ve 28 Şubat süreciyle birlikte Millî Görüş Hareketinin, kendi iradesinin dışında zorunlu bir dönüşüme sürüklendiğini öne sürmektedir (Çakır, 2004: 549). Çakır (2004: 571)'a göre, Millî Görüşçüler o güne kadar Avrupa Birliği (AB) üyeliğine karşı açık bir tavır almış iken, bu yeni dönemde yenilikçiler birdenbire AB taraftarı olmaya ve demokrasi, insan hakları, hukuk devleti ve sivil toplum gibi kavramları savunmaya başlamışlardır. William Hale'e göre de, yenilikçilerin Millî Görüş Hareketi'nden ayrılmalarındaki temel neden, bütünüyle dini merkeze alan İslam'ın temsilcisi siyasi hareketlerle özdeşleştirilen ve bunun doğal bir sonucu

olarak da, Batı ve Yahudi karşıtlığıyla karakterize olan profilini değiştirme isteği olmuştur. Yenilikçiler, Mili Görüş çizgisinden ayrılışı takiben, merkez sağda konumlanarak, demokrasinin önde gelen kriterlerinden olan, kişisel hak ve özgürlükleri, güçlü vurgularla savunmaya başlamışlardır (Hale, 2006: 3-5).

İlk bakışta yeni bir ideoloji arayışı gibi görünen bu değişim ve dönüşümde, Anadolu burjuvazisinin yükselişi, Müslüman aydınlardaki bakış biçimi değişikliği, 28 Şubat deneyimleri ve AB Uyum Süreci gibi pragmatik nedenlerin etkili olduğu öne sürülmektedir (Yavuz, 2009: 78; Çınar ve Duran, 2008: 17-40). Keza bu dönüşüm sonrasında, bireysel hak ve özgürlüklerin güçlü vurgularla savunulması da yukarıda sözü edilen pragmatik tutuma ilaveten Türk sağında yerleşik popülist karakterle de ilişkilendirilmektedir (Szymański, 2013: 16-17). Örneğin, Adam Szymański muhafazakâr demokrasi söyleminin kaçınılmaz bir parçası olan komunteryen yaklaşımın, popülizm faktörünün ilavesiyle, demokrasiyi büsbütün işlevsiz hale getirdiğini, esasen komunteryen, çoğunlukçu, kolektivist değerlere bağlılık yaklaşımları ile liberal demokrasi düşüncesinin birbirleriyle çeliştiğini öne sürmektedir. Ayrıca Szymański'ye göre, Türkiye'de de muhafazakâr demokrasi söylemi; liberal demokrasi pratikleriyle bir elit sultası (bürokratlar, askerler, yargı mensupları, üniversiteler ve Kemalistler) yaratıldığı, vatandaşların sistem dışına itilerek marjinalleştirdiği vb. hem komunteryen hem de popülist karakterli bir söylem üzerine inşa edilmektedir (Szymański, 2013: 16-17).

Muhafazakâr demokrasi söyleminde, siyasal katılım, milli irade ve seçimler demokratik değerler kapsamında yüceltilmektedir. Buna karşın, Hakan Yavuz'a göre muhafazakâr demokratların iktidar pratikleri, kolektif değer ve prensipleri bireysel hak ve özgürlüklere üstün tutuklarını; söylemlerinde güçlü vurgularla savundukları bireysel hak ve özgürlüklerle ilgili kasıtlarının, bireysel inançlar üzerindeki devlet baskısının kaldırılması ve seçme hakkıyla sınırlı olduğunu işaret etmektedir (Yavuz, 2009: 94). Kuşkusuz seçimler siyasal katılımın ve bu bağlamda demokrasinin en temel ve vazgeçilmez ögesidir. Ancak, vatandaşların siyasal katılımı sadece belirli aralıklarla sandığa giderek oy vermekten ibaret bir şey değildir. Vatandaşlar siyasal alana ilişkin rol ve işlevlerini -seçimler arasındaki dönem de dâhil olmak üzere- iktidarın, çoğu zaman, sınırlı bir danışma mekanizması yoluyla dikte ettiği kurallar dizinine tabi olmaksızın yerine getirebilmelidir (Tepe, 2006: 117-118; Wysocka, 2009).

Ümit Cizre (2008: 10)'ye göre, muhafazakâr demokratların siyasal karar alma mekanizmaları, Türk siyasal yaşamındaki diğer muhafazakâr partilerdekine benzer özellikler göstermektedir. Keza Metin Heper (2013: 145)'e göre de, siyasal kararların neredeyse tamamı, liderin danışmanlar, bakanlar ve parti temsilcilerinden oluşan dar bir gruba danışmak suretiyle aldığı kararlardır.

Benzer biçimde Yavuz, siyasal karar alma sistemindeki merkezileşme ile karar alma sisteminin danışma elemanlarının lidere mutlak bağımlılığının, çok partili demokrasi anlayışıyla bağdaşmadığı ve sistemin bu şekliyle eleştirel görüşlere izin vermediğini belirtmektedir (Yavuz, 2009: 99-105).

Özetlemek gerekirse, Türkiye’de muhafazakâr demokratlık söyleminin, açık biçimde, siyasal İslam’a ve Milli Görüş geleneğine resmi aidiyet beyanında bulunmayan bir siyasal duruş olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Dahası bu siyasal duruş, güçlü vurgularla, İslam kültürüyle demokrasinin bütünleştirilebileceğini ispata niyetli söylem ve pratiklerle kendini göstermiştir. Nitekim dikkatli bakıldığında bu söylem başlangıç aşamasında İslamiyet’i kapitalist dünyayla uyumlaştırma işlevini yerine getirmeye matuf bir yol haritası da izlemiştir. Özakıncı (2005: 365-370)’ya göre, Türkiye’deki pek çok çevrenin daha fazla demokratikleşme ve siyasal İslam’ı sistem ve rejim bakımından bir kriz dinamiği olmaktan çıkarma yönündeki talepleri, muhafazakâr demokrat siyasal duruşu konjonktüre çok uygun bir potansiyel yapı taşı yapmıştır. Ayrıca, İslam’ın Türk Halkı nezdindeki yükselen itibarı da bu muhafazakâr demokratların söylem ve pratiklerinin benimsenmesine uygun bir zemin hazırlamıştır. İslami akımın halk nezdindeki yükselişi tek bir değişkene bağlı kalınarak açıklanamayacak kadar çok katlı sosyal bir oluşumdur. Bu yükselişin ivme kazanmaya devam edeceğini ve bu durumun İslam-Siyaset ilişkilerini daha sıcak tartışma ortamlarına taşıyacağını söylemek pek de yanlış olmayacaktır. Keza, İslam toplumda yerleşmiş köklü ve kapsamlı bir öğreti olduğundan, ona köktenci manada sahiplenilenler mutlaka var olacaktır. Zira uygar bir toplum olma iddiasının tabii bir gereği olarak herkesin siyasi olarak örgütlenmeye ve görüşlerini serbestçe ifade edebilmeye hakkı vardır.

4. SONUÇ

Muhafazakâr demokrasi, söylemsel bazda, demokrasiyi; siyasetin yapılacağı, bir mekanizma ve değerler bütünü olarak görmekte ve sahiplenmektedir. Bu bağlamda, temel insan hak ve özgürlükleri, hukuk devleti, çok partili siyaset, siyasal katılım, seçim sistemi, siyasal meşruiyet, siyasetin vesayetten arındırılması, çoğulculuk vb. değerler savunulmaktadır. İçeriğinde yer alan güçlü demokrasi vurguları, gerçek anlamda demokratik açılım ve değişim beklentisi içerisinde olanların da, özgürlük ortamını siyasal İslam için bir araç gibi görenlerin de, muhafazakâr demokrasi kavramına olumlu boyutlar vechetmesine neden olmuştur. Ancak, Türkiye’de muhafazakâr demokrat kimliğini tanımlarken başvuru kimlik parametreleri ve bunların birbirleriyle olan uyumu, birçok açıdan muğlaklığını hâlâ korumaktadır. Dahası, söylemin kendi içsel çelişkileri ve dağınıklığının yanı sıra iktidar pratiklerinin de

muhafazakâr demokrasi söylemini büsbütün muğlaklaştırdığını söylemek de yanlış olmayacaktır.

Çalışma konusu ile ilgili kaynaklardan elde edilen veriler, muhafazakâr demokrasi düşüncesinin, hem Batı tipi muhafazakârlık ve Hıristiyan demokratiğin temel düşüncelerinden, hem de Batı’da yükselişe geçen sağ popülizmden farklı ancak, eklektik ve muğlak bir biçimde oluşturulmaya çalışıldığını işaret etmektedir. Bu muğlaklık, belki de; teoriden hareketle pratiğe gitmekten ziyade, zaman içinde, kamuoyunun katkıları ile siyasal ve toplumsal olayların gelişimi sonucu siyasal alanda üretilen pratiklere dayalı bir biçimlendirme gayretleri olarak da görülebilir. Muhafazakâr demokrasi söylemi ve bununla ilişkili siyasi kimlik meselesi; yoğun bir şekilde kamuoyunda tartışılmasına rağmen, birçok açıdan muğlaklık ve belirsizlik taşımasının yanı sıra, teorik açıdan da birtakım çelişkiler içermektedir. Ayrıca, her ne kadar söylemin Batıda yaygın demokratik norm ve prensiplerle uyumlu olduğu ve demokratik gelişimi desteklediği öne sürülse de, iktidar pratiklerinin Türk toplumunun azımsanmayacak bir kesiminde demokrasinin özünü oluşturan egemenliğin nihai kaynağına dayanan kaygıları bertaraf etmekte yetersiz kaldığı da söylenebilecektir.

Sonuçta, Türkiye’nin siyasal yaşamında 2000’li yılların başından bu yana gözlenen gelişmeler ve çalışma verileri ışığında, muhafazakâr demokrasi söyleminin, bir ideoloji arayışından ziyade, eklektik bir şekilde oluşturulmaya çalışıldığı, zamanla milliyetçi/maneviyatçı ve/veya İslami görüşü merkeze alan bir siyasi duruşa dönüşeceği değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

Ağaoğulları, Mehmet Ali (1994), Kent Devletinden İmparatorluğa (Ankara: İmge Yayınları).

Akkaş, Hasan Hüseyin (2000), İngiliz Muhafazakâr Siyaset Düşüncesi ve Edmund Burke, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi S.B.E).

Akkır, Ramazan (2006), Türkiye’de Din ve Muhafazakârlık, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Adana: Çukurova Üniversitesi SBE).

Aktan, Coşkun Can (2007), “Muhafazakârlık ve Liberal Düşünce”, Köprü Dergisi, 97: 51-57.

Anderson, Benedict (1993), *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması* (İstanbul: Metis Yayınları) (Çev. İskender Başarır).

Argın, Şükrü (2003), “Siyasetin Taşrasından Taşranın Siyasetinin Tahayyül Etmek”, Çiğdem, Ahmet (Der), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce - Muhafazakârlık*, Cilt: 5 (İstanbul: İletişim Yayınları): 465-498.

Beneton, Philippe (1991), “Muhafazakârlık” (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Cüneyt Akalın).

Bora, Tanıl (1999), *Türk Sağının Üç Hâli: Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslâmcılık* (İstanbul: Birikim Yayınları).

Bora, Tanıl ve Necmi Erdoğan (2003), “Biz, Anadolu’nun Bağı Yanık Çocukları... Muhafazakâr Popülizm”, Çiğdem, Ahmet (Der), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce - Muhafazakârlık*, Cilt: 5 (İstanbul: İletişim Yayınları): 632-644.

Caner, Fırat (2002), *Bir ideoloji olarak Murathan Mungan Şiiri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (Ankara: Bilkent Üniversitesi Edebiyat Fakültesi).

Cizre, Ümit (2008), “Introduction: The Justice and Development Party: Making Choices, Revisions and Reversals Interactively”, Cizre, Ümit (Der.), *Secular and Islamic Politics in Turkey: The Making of the Justice and Development Party* (New York: Routledge): 1-14.

Çaha, Ömer (2001), *Dört Akım Dört Siyaset* (İstanbul: Zaman Kitap).

Çaha, Ömer (2004), “Muhafazakâr Düşüncede Toplum”, *Liberal Düşünce Dergisi*, 34: 15–24.

Çakır, Murat (2011), “Neoliberalizmin Egemenlik Aracı Sağ Popülizm Avrupa’daki Sağ Popülist Parti ve Hareketler”, <http://www.kozmopolit.com/sagpop1.pdf>, (29.12.2018).

Çınar, Menderes ve Burhanettin Duran (2008), “The Specific Evolution of Contemporary Political Islam in Turkey and Its Difference”, Cizre, Ümit (Der.), *Secular and Islamic Politics in Turkey: The Making of the Justice and Development Party* (New York: Routledge): 17-40.

Çiğdem, Ahmet (1997), “Muhafazakârlık Üzerine”, *Toplum ve Bilim*, 74: 32-51.

Çiğdem, Ahmet (2001), *Taşra Epiği: Türk İdeolojileri ve İslâmcılık* (İstanbul Birikim Yayınları).

Demir, Ömer ve Mustafa Acar (2005), *Sosyal Bilimler Sözlüğü* (İstanbul: Vadi Yayınları).

“Din üzerinden siyaset olmaz” (2005, 7 Temmuz), *Türkiye Gazetesi*, <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/Genel/a252776.aspx>, (10.01.2018),

Eagelton, Terry (1996), *İdeoloji Nedir?* (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev. Muttalip Özcan).

Ergil, Doğu (198), “Muhafazakâr Düşüncenin Temelleri”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 41 (1): 29-292.

Gökalp, Ziya (1972), “Türk Harsı ve Osmanlı Medeniyeti”, *Hars ve Medeniyet, Yeni İlâvelerle 2. Baskı* (Ankara: Diyarbakır’ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayınları): 118–124.

Gökmen, Özgür (2003), “Tek Parti Dönemi Cumhuriyet Halk Partisi’nde Muhafazakâr Yönelimler”, Çiğdem, Ahmet (Der.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce - Muhafazakârlık*, Cilt: 5 (İstanbul: İletişim Yayınları): 132-153.

Gülalp, Haldun (2005), “Türkiye’de Modernleşme Politikaları ve İslamcı Siyaset”, Bozdoğan, Sibel ve Reşat Kasaba (Der.), *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, 3. Basım (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları): 76-93.

Gürses, Hakan (2000) “Kimlik Kavramı Üzerine Düşünceler”, Bora, Tanıl (Der.), *Yeni Bir Sol Tahayyül İçin* (İstanbul: Birikim Yayınları).

Hale, William (2006), “Christian Democracy and the JDP: Parallels and Contrasts”, Yavuz, M. Hakan (Der.), *The Emergence of a New Turkey* (Salt Lake City: The University of Utah Press): 66-87.

Helvacı, Ahmet ve M. Turgut Demirtepe (1998), “Muhafazakâr Parti’nin Dönüşümü: Thatcherizm ve Yeni-Sağ”, *Liberal Düşünce*, 2 (9): 96-115.

Heper, Metin (2013), “Islam, Conservatism and Democracy in Turkey: Comparing Turgut Özal and Recep Tayyip Erdoğan”, *Insight Turkey*, 15 (2): 141-156.

Huntington, Nicholas ve Tim Bale (2002), “New Labour, New Christian Democracy”, *The Political Quarterly*, 73 (1): 43-50.

Karpat, Kemal (2006) “Aydınlar ve Kimlik: Tarihsel Bir Bakış”, *Doğu Batı Dergisi*, 9 (35): 35-73.

Kennedy, Emmet (1979) “Ideology From Destutt De Tracy to Marx”, *Journal of the History of Ideas*, 40, (3): 353–368.

Kızılcılık, Sezgin ve Yaşar Erjem (1994), Açıklamalı Sosyoloji Terimleri Sözlüğü (Ankara: Günay Ofset).

Kök, Recep (2005) “İdeoloji, Mürâi İnsan Tipinin Yükselişi ve On İki Eylül”, Dokuz Eylül Üniversitesi Arşivi, <http://kisi.deu.edu.tr/recep.kok/ideoloji.pdf> (29.12.2017).

Köker, Levent (1989), “Liberalizm-Muhafazakârlık İlişkisi Üzerine”, Türkiye Günlüğü, 9: 41-48.

Lipset, Seymour Martin ve Stein Rokkan (1967), “Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction”, Lipset, Seymour M. ve Stein Rokkan (Der.), Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives (New York: The Free Press).

Mannheim, Karl (1969), Essays on Sociology and Social Psychology (London: Routledge & Kegan Paul Ltd.).

Mazrui, A. Ali (2003), “Islamocracy: In Search of a Muslim Path to Democracy”, Fourth Annual CSID Conference, <https://csidonline.org/documents/pdf/4th%20Annual%20Conference%20-%20Mazrui%20Address.pdf>, (29.12.2017).

Meriç, Cemil (2007), Jurnal, C.2, 14. Basım (İstanbul: İletişim Yayınları).

Minogue, Kenneth (1967), “Conservatism”, Edwards, Paul (Der.), Encyclopedia of Philosophy (New York: O'Hear MacMillan).

Okutan, M. Çağatay (2006), “AKP: Muhafazakâr Demokrat mı, Hıristiyan Demokrasinin bir versiyonu mu?”, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, 8 (1): 307-324.

Özakıncı, Cengiz (2005), Türkiye'nin Siyasi İntiharı: Yeni Osmanlı Tuzağı (İstanbul: Otopsi Yayınları).

Özön, Mustafa Nihat (1961), Türkçe-Yabancı Kelimeler Sözlüğü (İstanbul: İnkılâp Kitabevi).

Politzer, Georges (1974), Felsefenin Başlangıç İlkeleri (İstanbul: Sol Yayınları) (Çev. Sevim Belli).

Quinton, Anthony (1993), “Conservatism”, Goodin, Robert E. ve Philip Pettit (Der.), A Companion to Contemporary Political Philosophy (London: Oxford Blackwell): 244–268.

Safi, İsmail (2005), “Türkiye’de Muhafazakârlığın Düşünsel-Siyasal Temelleri ve Muhafazakâr Demokrat Kimlik Arayışları”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı).

Schultz, David ve Donald G. Tannenbaum (1998), *Inventors of Ideas: An Introduction to Western Political Philosophy* (New York: St. Martin’s Press).

Stephan, Alfred ve Juan J. Linz (2013), “Democratization Theory and the Arab Spring”, *Journal of Democracy*, 24 (2): 15-30.

Subaşı, Necdet (2013), “Devlet Cemaatler ve İslamcılık, Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Hareketi”, Kara, İsmail ve Asım Öz (Der.), (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, Sempozyum Tebliği): 568-578.

Szymański, Adam (2013), “Religion Oriented Conservative Parties and Democracy. The Case of Turkish Justice and Development Party and Polish Law and Justice”, Paper for seventh ECPR General Conference 4-7 September 2013, Bordeaux, <https://ecpr.eu/filestore/paperproposal/429ec831-964e-44e6-8fbc-480d6fdf4c77.pdf>, (29.12.2017).

Şafak, Erdal (2006), “Avrupalılaşmak”, *Sabah Gazetesi*, 15 Ekim 2006, İstanbul.

Tepe, Sultan (2006), “A Pro-Islamic Party? Promises and Limits of Turkey’s Justice and Development Party”, Yavuz, M. Hakan (Der.), *The Emergence of a New Turkey: Democracy and the AK Parti* (Salt Lake City: The University of Utah Press): 107-135.

Uluçakar, Mustafa ve Ali Çağlar (2017) “Günümüz Türkçülüğünün İslam’la İmtihani: Türk-İslam Sentezi ve Aydınlar Ocağı”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26: 120-140.

Toprak, Zafer (1995), “Türkiye’de Aydın, Ulus-Devlet ve Popülizm”, Şen, Sabahattin (Der.), *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu* (İstanbul: Bağlam Yayınları): 39-81.

Vandermotten, Christian ve Pablo Medina Lockhart (2000), “An Electoral Geography of Western Europe”, *GeoJournal*, 52 (2): 93-105.

Vardar, Deniz (2002), “Fransa’da Ulusal Cephe ve Türkiye’de MHP”, Öngider, Seyfi (Der.), 18 Nisan’dan 3 Kasım’a MHP (İstanbul: Aykırı Yayıncılık).

Vierhaus, Rudolf (1968), “Conservatism”, Wiener, Philip P. (Der.), *Dictionary of the History of Ideas* (New York: MacMillan).

Wysocka, Olga (2009) “Populism in Poland: In/visible Exclusion”, Freeman, Lauren (Der.), In/visibility: Perspectives on Inclusion and Exclusion, IWM Junior Visiting Fellows' Conferences, Vienna: Vol. 26, <http://www.iwm.at>, (03.01.2018).

Yavuz, M. Hakan (2009), Secularism and Democracy in Turkey (Cambridge: Cambridge University Press).

Yılmaz, Rasih (1998), Toros Yüzlü Adam (İstanbul: Timaş Yayınları).

Zürcher, Erik Jan (2003), “Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Siyasal Muhafazakârlık”, Çiğdem, Ahmet (Der.), Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce - Muhafazakârlık, Cilt: 5 (İstanbul: İletişim Yayınları): 40-53.